

УДК 37.031:373.3(09)(477)'1964/1984'

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗМІСТУ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У ПЕРІОД СТРУКТУРНОЇ ПЕРЕБУДОВИ ПОЧАТКОВОЇ ЛАНКИ ШКОЛИ (ДРУГА ПОЛОВИНА 60-Х – ПЕРША ПОЛОВИНА 80-Х РР. ХХ СТ.)

Т.Л.Гавриленко

Анотація. У статті аналізуються причини, хід та результати трансформації змісту початкової освіти в період структурної перебудови початкової ланки школи в Українській РСР у другій половині 60-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: зміст початкової освіти, трансформація, початкова школа, молодші школярі, навчальні плани, програми, підручники, Українська РСР.

Аннотация. В статье анализируются причины, ход и результаты трансформации содержания начального образования в период структурной перестройки начального звена школы в Украинской ССР во второй половине 60-х – первой половине 80-х гг. ХХ ст.

Ключевые слова: содержание начального образования, трансформация, начальная школа, младшие школьники, учебные планы, программы, учебники, Украинская ССР.

Annotation. The article analyzes the causes, course and results of the transformation of primary education in the period of structural adjustment elementary school in the Ukrainian SSR during the second half of the 60s and the first half of the 80-ies of XX century.

Keywords: primary education content, transformation, primary school, primary school pupils, school curriculums, programmes and textbooks, Ukrainian SSR.

Постановка проблеми. Розвиток національної системи шкільної освіти в Україні, зокрема її першого рівня – початкової освіти, в умовах трансформації усіх сфер суспільного життя вимагає критичного осмислення історико-педагогічного досвіду минулого з метою виявлення досягнень, осмислення сучасних перетворень, визначення прогностичних напрямів розвитку початкової освіти. У цьому контексті науковий інтерес викликає період другої половини 60-х – першої половини 80-х рр. ХХ ст., характерними особливостями якого була структурна перебудова початкової освіти, оновлення її змісту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічний пошук показав, що проблема змісту освіти як одна із магістральних і водночас дискусійних завжди перебувала в центрі уваги дослідників. Різні аспекти змісту шкільної освіти в Українській РСР (далі УРСР) в окреслених хронологічних межах з позицій сучасної історико-педагогічної парадигми висвітлено в працях Л.Д.Березівської, Л.С.Бондар, Я.П.Кодлюк, В.В.Кузьменка, О.Б.Петренко, Л.В.Пироженко, О.Я.Савченко, О.В.Сухомлинської та ін.

Формулювання цілей статті. Мета пропонованої статті – розкрити причини, хід та результати трансформації змісту початкової освіти в УРСР у період структурної перебудови початкової ланки школи в другій половині 60-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Суспільно-політичні, соціально-економічні та культурні трансформації в УРСР у період «відлиги» (1953-1964 рр.) прискорили темп життя суспільства; сприяли зростанню культурного та освітнього рівня населення, стрімкому розвитку радіо, телебачення, преси тощо. Це, своєю чергою, позитивно позначалося на загальному розвитку дітей, що неодноразово констатували вчителі початкових класів на різного рівня нарадах, конференціях, на сторінках педагогічної періодики. У своїх виступах і публікаціях педагоги звертали увагу на зрослі пізнавальні можливості молодших школярів і необхідність урахування цього факту в процесі навчання, відтак на нагальну потребу оновлення змісту навчальних програм і підручників [5, с. 35].

Психолого-педагогічні дослідження, проведені науковими установами АПН РРФСР (під керівництвом Л.В.Занкова, Д.Б.Ельконіна, Н.О.Менчинської та ін.), а також науково-дослідними інститутами педагогіки та психології УРСР (під керівництвом С.С.Коваленко та О.В.Скрипченка) наприкінці 50-х – у першій половині 60-х рр. ХХ ст., підтвердили, що діюча система та зміст початкової освіти мали суттєві недоліки – не забезпечували ефективне навчання й розвиток молодших школярів,

ґрунтувалися на застарілих даних про їхні пізнавальні можливості [5, с. 36]. Тому вектор уваги вчених був зорієнтований на розробку нового змісту початкової освіти, його наукове обґрунтування. Більшість із них пропонували підвищити темп проходження програм, увести в курс початкової освіти вивчення елементарних теоретичних знань, застосовувати доступні учням узагальнення, здійснювати більш цілеспрямовану роботу над розвитком їхньої активності й самостійності [9, с. 33].

Ураховуючи необхідність реформування змісту шкільної освіти в умовах соціального та науково-технічного прогресу, Академія наук СРСР і Академія педагогічних наук РРФСР спільною постановою (15 грудня 1964 р.) створили Державну комісію, що стала своєрідним загальносоюзним науково-педагогічним центром з питань змісту освіти. При комісії працювало 15 предметних робочих груп, зокрема з питань початкової освіти [16, с. 146]. Результатом плідної роботи стали підготовлені в 1965 р. проекти нових навчальних планів і програм для усіх ступенів загальноосвітньої школи, що ґрунтувалися на таких засадах: підвищення наукового та ідейно-виховного рівня навчальних предметів; раціональний розподіл навчального матеріалу між ступенями загальної освіти; зменшення навчального навантаження учнів; посилення розвивального характеру навчання; розширення можливостей для самостійної роботи учнів тощо [26, с. 3].

Відповідні комісії створювалися і на республіканських рівнях. Так, рішенням колегії Міністерства освіти УРСР було організовано 13 комісій [1, с. 280], завданням яких стало визначення змісту освіти та складання проектів нових програм з навчальних предметів, специфічних для шкіл УРСР (українська та російська мова, історія і географія України), а також розгляд пропозицій Державної комісії щодо обсягу та змісту знань з інших предметів навчального плану [6, арк. 1]. Проаналізовані стенограми нарад, де обговорювалися питання оновлення змісту шкільної освіти, зокрема її початкової ланки, свідчать, що українські освітяни загалом схвально оцінювали напрями та шляхи реформування змісту освіти, окреслені Державною комісією. Проте в зауваженнях, поданих до комісії, пропонувалося: розпочинати викладання другої мови не з I, а II класу, оскільки її вивчення з перших днів перебування дитини в школі ускладнювало засвоєння рідної мови, особливо в букварний період; відвести на вивчення рідної мови більше часу, ніж на російську мову; встановити єдину кількість навчальних годин для всіх загальноосвітніх шкіл, незалежно від мови навчання, з фізичної культури та трудового навчання [7, арк. 3-5]. Принагідно зазначимо, що ці зауваження були враховані при створенні нових навчальних планів і програм для початкових класів шкіл УРСР.

Державна комісія, розглянувши пропозиції усіх колективів з удосконалення змісту початкового навчання, прийняла за основу проекти програм, підготовлені сектором початкового навчання Інституту загальної та політехнічної освіти спільно з лабораторією навчання Інституту психології АПН РРФСР (на чолі з Н.О.Менчинською) та кафедрами педагогіки і методики початкового навчання Ленінградського (на чолі з А.О.Люблінською) та Свердловського (на чолі з Л.Ф.Мельчаковим) педагогічних інститутів [28, с. 54]. Новий зміст початкового навчання, запропонований загальносоюзною комісією, передбачав прискорення темпу навчання, підвищення його теоретичного рівня, більш високий рівень складності навчального матеріалу, забезпечення учнів широким колом знань про навколишню дійсність, формування в них ґрунтовних та міцних знань, умінь і навичок практичного спрямування, розвивальний характер навчання, що відповідало зростаючим пізнавальним запитам молодших школярів [5, с. 37].

Наголосимо, що попри численні теоретичні напрацювання, експериментальні дослідження, у змісті початкової освіти фактично не відбулося змін. Його характерними ознаками був вузький практицизм, відсутність елементарних теоретичних узагальнень, спрощеність навчального матеріалу тощо [25, с. 8-9]. Навчання в початкових класах шкіл з українською мовою навчання здійснювалося за навчальним планом, поданим у табл. 1 [20, с. 3].

Навчальний план для шкіл з російською мовою навчання, де здобували початкову освіту більше 35 % молодших школярів [8, арк. 1], відрізнявся від попереднього лише кількістю годин, відведених на вивчення рідної і другої мов (табл. 2) [20, с. 4]. Однак, як бачимо, їхнє співвідношення (з 1960 р.) було різним. Така тенденція зберігалася і в наступні десятиліття.

Чинні програми та підручники для початкової ланки школи майже не змінювалися ще з довоєнних часів. Наприклад, програма з арифметики, як зазначав директор Науково-дослідного інституту педагогіки (далі НДІП) УРСР В.І.Чепелев, «пропонує учням примірно ті ж знання, що і 50-60 років тому, курс арифметики розгортається дуже повільно й не забезпечує потрібного математичного розвитку школярів, не сприяє формуванню в них абстрактного мислення, просторових уявлень, а отже, по суті, недостатньо готує учнів до сприйняття алгебри й геометрії» [24, с. 50]. Початкова школа, за твердженням академіка О.Я.Савченка, до кінця 1960-х рр. «залишалася переважно школою умінь і навичок» [22, с. 58].

Навчальний план класів восьмирічних і середніх шкіл з українською мовою навчання (1964/65 навч.р.)

№ п/п	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень			
		I кл.	II кл.	III кл.	IV кл.
1	Українська мова	12	8	7/8*	6
2	Російська мова	-	4	5/4	5
3	Арифметика	6	6	6	6
4	Природознавство	-	-	-	1/2
5	Історія	-	-	-	2/1
6	Праця	2	2	2	2
7	Малювання	1	1	1	1
8	Музика і співи	1	1	1	1
9	Фізична культура	2	2	2	2
Усього		24	24	24	26

* кількість годин на півріччя

Таблиця 2

Навчальний план восьмирічних і середніх шкіл з російською мовою навчання (1964/65 навч.р.)*

№ п/п	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень			
		I кл.	II кл.	III кл.	IV кл.
1	Російська мова	12	9	9	8
2	Українська мова	-	3	3	3

* відрізняється від попереднього навчального плану кількістю годин на вивчення мов

Шляхи послідовного вдосконалення змісту початкової освіти було визначено в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи» (10 листопада 1966 р.), а саме: привести зміст освіти у відповідність з вимогами розвитку науки, техніки й культури; запровадити науково обґрунтовані навчальні плани й програми; забезпечити наступність у вивченні основ наук, більш раціональний розподіл навчального матеріалу за роками навчання; подолати перевантаження учнів тощо. У документі також ставилося завдання: встановити початок систематичного викладання основ наук з четвертого року навчання, що передбачало структурну перебудову початкової ланки школи, скорочення її тривалості до трьох років [18, с. 2].

На виконання зазначеної постанови науковими співробітниками НДПі УРСР (М.В.Богданович, Г.П.Коваль, Л.К.Нарочна, В.І.Помагайба, Н.Ф.Скрипченко та ін.) було підготовлено нові програми та підручники для трирічної початкової школи, де враховано результати попередніх теоретичних та експериментальних напрацювань українських і російських дослідників. З 1967/68 навчального року розпочалася їх масова експериментальна перевірка. Дослідження здійснювалося в школах Калуського району Івано-Франківської області та Павлоградського району Дніпропетровської області. Поетапно до нього долучалися школи й інших областей [15, арк.20]. Проведення експерименту мало довести педагогічну доцільність побудови навчальних планів, програм і підручників для трирічної початкової школи; перевірити відповідність змісту навчального матеріалу рівневі підготовки й розвитку учнів тощо [3, с. 4].

Експериментальна перевірка нового змісту початкового навчання завершилася у 1970/71 навчальному році. Її результати засвідчили, що більшість учнів експериментальних класів засвоїла навчальний матеріал за новими програмами; «у дітей сформувалися більш досконалі вміння спостерігати, порівнювати, аналізувати, систематизувати,... необхідні вміння й навички з кожного предмета» [4, с. 14]. Фактичний рівень знань молодших школярів за три роки навчання за новими програмами значно зріс, порівняно з учнями, які навчалися за старими програмами чотири роки [14, с. 5]. Відтак з 1971/72 навчального року всі початкові класи в УРСР перейшли на новий зміст і тривалість навчання.

Отже, трансформація змісту початкової освіти здійснювалася на наукових засадах з урахуванням досягнень передового педагогічного досвіду, результатів тривалих експериментальних досліджень психологів і педагогів. У навчальному плані для трирічної початкової школи відбулися такі зміни: уведення замість арифметики нового предмета – математика; запровадження вивчення природознавства не з IV, а II класу; зменшення кількості годин на трудове навчання в II і III класах (з 2 год. до 1 год. на тиждень); перенесення викладання історії до середніх класів (табл. 3) [11, с. 18-19].

Навчальний план для середніх загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл з українською мовою навчання (1971/72 навч.р.)

№ п/п	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень		
		I кл.	II кл.	III кл.
1	Українська мова	12	8	8/7
2	Російська мова	-	4	4/5
3	Математика	6	6	6
4	Природознавство	-	1	2
5	Образотворче мистецтво	1	1	1
6	Співи і музика	1	1	1
7	Фізична культура	2	2	2
8	Трудове навчання	2	1	1
Усього		24	24	25

Змінилися загальні підходи в побудові навчальних програм, а саме: навчання на більш високому рівні складності, прискорення темпу засвоєння навчального матеріалу, збільшення питомої ваги теоретичних знань, що дозволяло забезпечити максимальний розвиток пізнавальних можливостей молодших школярів. Зазначимо також, що для початкових класів підготовлено нові, більш якісні підручники переважно українськими авторами (Т.Ю.Горбунцова, Г.П.Коваль, М.М.Міронов, Л.К.Нарочна, В.І.Помагайба, В.І.Проців, Г.І.Савицька, Б.С.Саженюк, Н.Ф.Скрипченко та ін.) [10, с. 80-81]. Ці зміни вважаємо позитивними. Однак, як підкреслює О.Я.Савченко, зміст початкової освіти визначався на загальносоюзному рівні, залишався уніфікованим для всіх республік СРСР. Національна специфіка, як і в попередні періоди, знаходила відображення лише в курсах рідної мови та читання [22, с. 59].

Підкреслимо, що результати переходу шкіл на новий зміст навчання ретельно вивчали Міністерство освіти УРСР та НДП УРСР. Так, на колегії Міністерства освіти УРСР у грудні 1975 р. акцентувалося про позитивний вплив нових програм і підручників на якість навчання в початкових класах. Також зазначалося, що реалізація принципу розвивального навчання, покладеного в основу програм та підручників, створила сприятливі умови для розвитку розумових здібностей молодших школярів, активізації їхньої пізнавальної діяльності; було підтверджено правомірність більш раннього введення елементів теоретичних знань у початковому навчанні [2, с. 29; 27, с. 5]. Моніторинг результатів навчальних досягнень учнів I-III класів, проведений Міністерством освіти УРСР і відділом початкового навчання НДП УРСР, свідчив про успішне засвоєння ними програмного матеріалу з української та російської мов; про високі показники оволодіння математичними знаннями; про підвищення рівня сформованості обчислювальних і вимірювально-графічних навичок, умінь розв'язувати задачі. Водночас певні труднощі в молодших школярів викликали: розв'язування рівнянь, оволодіння уміньми позатабличного ділення, засвоєння нумерації багатозначних чисел тощо. Суттєвий недолік виявлено у викладанні природознавства, зокрема дублювання на цих уроках форм і методів роботи, що використовувалися на уроках з читання [2, с. 29-30; 29, с. 5]. Але загалом запропонований зміст початкового навчання, як зазначав начальник Управління шкіл Є. С. Березняк, відповідав соціальним запитам та потребам розвитку учнів, забезпечував їхню належну підготовку до оволодіння основами наук у середніх класах школи [2, с. 30].

Наступний етап трансформації змісту початкової освіти пов'язуємо із прийняттям постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» (22 грудня 1977 р.). Зокрема в ній визначалися такі завдання: перегляд навчальних планів, програм, підручників, що мали забезпечити політехнічну, трудову й виховну спрямованість навчальних предметів, їхню доступність, внутрішню наступність і логічну послідовність на всіх ступенях навчання; розвантаження навчальних програм і підручників від надмірно ускладненого та другорядного навчального матеріалу; приведення методів навчання й виховання відповідно до змісту освіти та вимог життя; встановлення граничного навчального навантаження школярів у I-III класах – 24 години на тиждень [17, с. 49-51]. На виконання означеної постанови Міністерство освіти УРСР спільно з НДП УРСР здійснили корегування програм і підручників з української та російської мов, математики й природознавства для початкових класів. З них було вилучено занадто складний і другорядний матеріал, що вміщував деталізацію або невиправдане дублювання інших розділів і курсів. Це дозволяло класоводам використовувати вивільнений

навчальний час для більш ґрунтовного вивчення окремих складних тем, для узагальнення та повторення навчального матеріалу, підсумкових занять, виконання практичних завдань [19, с. 3].

Наголосимо, що наприкінці 70-х рр. XX ст. посилювався процес русифікації шкільної освіти. Згідно із рішенням колегії Міністерства освіти УРСР «Про заходи дальшого удосконалення вивчення і викладання російської мови в загальноосвітніх школах і педагогічних навчальних закладах» (31 жовтня 1978 р.), вивчення російської мови в школах з українською мовою навчання з 1980/81 навчального року вводилося з I класу [21, с. 29]. У навчальних планах, за якими початкові класи почали працювати з цього часу, збільшилася й кількість годин на вивчення російської мови в II і III класах. Унаслідок цього зросло тижневе навантаження учнів (I і II клас – на 1 год., III клас – на 2 год.) (табл. 4) [12, с. 4].

Таблиця 4

Навчальний план для середньої загальноосвітньої школи з українською мовою навчання (1980/81 навч.р.)

№ п/п	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень		
		I кл.	II кл.	III кл.
1	Українська мова	13/11	8	8
2	Російська мова	1/3	5	6
3	Математика	6	6	6
4	Природознавство	-	1	2
5	Образотворче мистецтво	1	1	1
6	Музика	1	1	1
7	Фізична культура	2	2	2
8	Трудове навчання	1	1	1
Усього		25	25	27

Як бачимо з таблиці 5, у школах з російською мовою навчання вивчення українською мови розпочиналося, як і раніше, з II класу. Причому кількість годин на її вивчення не змінилася, тоді як кількість години на вивчення російської мови було збільшено (I і III клас – на 2 год, II клас – на 1 год.) [23, с. 16-17].

Таблиця 5

Навчальний план для середньої загальноосвітньої школи з російською мовою навчання (1980/81 навч.р.)*

№ п/п	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень		
		I кл.	II кл.	III кл.
1	Російська мова	14	10	11
2	Українська мова	-	3	3

* відрізняється від попереднього навчального плану кількістю годин на вивчення мов

З 1981/82 навчального року початкові класи почали працювати за т.зв. удосконаленими програмами. Характерними ознаками цих програм було більш чітке структурування навчальних курсів, підвищення їхню ідейно-виховного потенціалу, трудової та політехнічної спрямованості; розвантаження навчальних предметів від ускладненого та другорядного матеріалу; посилення міжпредметних зв'язків тощо. Принципово новим в удосконалених програмах було визначення переліку знань та умінь, якими мали оволодіти молодші школярі упродовж кожного навчального року [13, с. 33]. Зазначимо, що ці програми були взяті за основу для розробки нового змісту освіти для чотирирічної початкової школи, перехід до якої відбувся в 1986 р. згідно з постановою ЦК КПРС «Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи» (10 квітня 1984 р.). Відтак розпочався новий етап у розвитку початкової освіти, що зумовив розробку нових навчальних планів, програм і підручників.

Висновки з проведеного дослідження і перспективи подальших розвідок у обраному напрямку. Таким чином, трансформація змісту початкової освіти у другій половині 60-х – першій половині 80-х рр. XX ст. зумовлена суспільно-політичними, культурними та педагогічними детермінантами. Над його оновленням працювали лабораторії науково-дослідних інститутів УРСР та РРФСР, загальносоюзна та республіканська комісії з розробки змісту освіти. Важливу роль у

підготовці, апробації, реалізації нових програм і підручників для молодших школярів та перевірки їхньої ефективності відіграли наукові співробітники відділу початкового навчання НДП УРСР. Уважаємо кроком уперед те, що змістові перетворення, хоча й регулювалися партійними постановами, здійснювалися в окреслений період на основі психолого-педагогічних досліджень. Позитивно оцінюємо, що в основу побудови нового змісту початкового навчання було покладено такі підходи: розвивальний характер навчання, прискорення темпу засвоєння навчального матеріалу, збільшення питомої ваги теоретичних знань, що дозволяло забезпечити максимальний розвиток пізнавальних можливостей молодших школярів. Однак уніфікацію змісту освіти, посилення ідеологізації та русифікації розглядаємо як негативні тенденції досліджуваного періоду.

Перспективи подальших досліджень убачаємо у вивченні впливу зазначених перетворень на розвиток початкової освіти в другій половині 80-х рр. XX ст., про що йтиметься в наших публікаціях.

Література

1. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті: монографія / Л. Д. Березівська. – К.: Богданова А. М., 2008. – 406 с.
2. Березняк Є. С. Підсумки переходу на новий зміст освіти та завдання підвищення якості знань учнів / Є. С. Березняк // Початкова школа. – 1976. – № 4. – С. 29-37.
3. Богданович М. В. Трирічний експеримент завершено / М. В. Богданович, Н. Ф. Скрипченко // Початкова школа. – 1970. – № 11. – С. 4-11.
4. Богданович М. В. Три роки за новими програмами / М. В. Богданович, М. С. Вашуленко, О. Я. Савченко та ін. // Початкова школа. – 1972. – № 8. – С. 14-20.
5. Гавриленко Т. Л. Реформування змісту початкової освіти в Українській РСР у 60-х – на початку 70-х рр. XX ст.: причини, хід, наслідки / Т. Л. Гавриленко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Сер.: пед. науки / гол. ред. Носко М. О.; Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка. – Чернігів: ЧНПУ, 2014. – Вип. 119. – С. 35-39.
6. Документи о работе по усовершенствованию содержания общего среднего образования на Украине (обзоры программ по всем предметам учебного плана средней школы) (1966 г.) // ЦДАВО України, ф. 5127, оп. 1, спр. 960, 8 арк.
7. Замечания института к общей объяснительной записке, проектам учебного плана и программ, разработанные АПН РСФСР (1965 г.) // ЦДАВО України, ф. 5127, оп. 1, спр. 960, 8 арк.
8. Зведені відомості про розподіл шкіл, учнів за мовами навчання на початок 1964/65 н. р., Ф. Д-7 // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 4808, 53 арк.
9. Коваленко С. С. Педагогічно осмислити нове у змісті і системі початкової освіти / С. С. Коваленко // Радянська школа. – 1964. – № 12. – С. 33-47.
10. Кодлюк Я. Теорія і практика підручникотворення в початковій освіті: підручник / Я. Кодлюк. – К.: Наш час, 2006. – 368 с.
11. Навчальні плани середніх загальноосвітніх шкіл Української РСР на 1971/72 навчальний рік // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1971. – № 2. – С. 7-24.
12. Навчальні плани середніх загальноосвітніх шкіл Української РСР на 1980/81 навчальний рік // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1980. – № 10. – С. 3-11.
13. Науково-методичні напрями вдосконалення програм // Початкова школа. – 1981. – № 8. – С. 33-43.
14. Ніколаєнко І. В. Проблеми і завдання початкової школи / І. В. Ніколаєнко // Початкова школа. – 1972. – № 8. – С. 4-13.
15. О подготовке школ Украинской ССР к переходу на новые учебных планы и программы // ЦДАВО України, ф. 5127, оп. 1, спр. 1186, арк. 20-22.
16. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. 1961-1986 гг. / под ред. Ф. Г. Паначина, М. Н. Колмаковой, З. И. Равкина. – М.: Педагогика, 1987. – 416 с.
17. Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовка їх до праці // Основні документи про школу / упоряд. Є. О. Березняк. – К.: Рад. шк., 1982. – С. 48-54.
18. Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1966. – № 23. – С. 2-13.
19. Про корективи до навчальних програм для початкових класів та з української літератури 8-9 класів загальноосвітніх шкіл на 1978/79 навчальний рік // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1978. – № 14. – С. 3-7.
20. Про навчальні плани, програми і підручники для восьмирічних і середніх шкіл на 1964/65 навчальний рік // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1964. – № 15/16. – С. 3-11.
21. Програма з російської мови для I класу шкіл з українською мовою навчання // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1980. – № 3. – С. 29-32.
22. Савченко О. Я. Дидактика початкової освіти: підручник / О. Я. Савченко. – К.: Грамота, 2012. – 504 с.
23. Учебные планы средних общеобразовательных школ Украинской ССР на 1980/81 учебный год // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1980. – № 10. – С. 12-24.

24. Чепелєв В. І. За дальше удосконалення роботи 1-4 класів / В. І. Чепелєв // Радянська школа. – 1963. – № 2. – С. 47-53.
25. Чепелєв В. І. Новий зміст шкільної освіти / В. І. Чепелєв // Початкова школа. – 1969. – № 1. – С. 8-13.
26. Чепелєв В. І. Педагогічна наука і шкільна практика / В. І. Чепелєв // Радянська школа. – 1966. – № 1. – С. 1-9.
27. Юрченко І. Я. Здобутки і плани класоводів республіки / І. Я. Юрченко // Початкова школа. – 1976. – № 2. – С. 5-6.
28. Языков С. М. О содержании начального образования / С.М. Языков // Начальная школа. – 1967. – №1. – С. 54-69.
29. Якість знань молодших школярів // Початкова школа. – 1976. – № 8. – С. 4-15.